

નિવેદન

‘નાનાભાઈ હ. જેબલિયા : વ્યક્તિ અને વાઙ્મય’ પુસ્તકની આ બીજી આવૃત્તિ બાર વર્ષ પછી થઈ રહી છે એ મારા અને નાનાભાઈ હ. જેબલિયાનાં ચાહક વર્ગ માટે પણ આનંદનો વિષય છે. આ પુસ્તકનો પ્રાદુર્ભાવ એક પરિસંવાદની પ્રાપ્તિ રૂપે થયો હતો. અને આ બીજી આવૃત્તિનું નિમિત્ત પણ એક પરિસંવાદ બને છે. પહેલો પરિસંવાદ ૨૦૧૦માં સર્જકની હયાતીમાં – ઉપસ્થિતિમાં સર્જકનાં ગામ સાવરકુંડલામાં થયો હતો. બીજો પરિસંવાદ સર્જકનાં અવસાન બાદ ૨૦૨૨માં ‘વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ અમદાવાદ ખાતે થયો, જેમાં પ્રતિષ્ઠિત સર્જકવક્તાઓએ વક્તવ્યો રજૂ કર્યાં અને લેખો પણ આપ્યા. નાનાભાઈ હ. જેબલિયાનું સર્જન ઘણું વિશાળ છે. પહેલા પરિસંવાદ વખતે અને પુસ્તક કરતી વખતે એમાંના ઘણા વિષયોની ચર્ચા-સમીક્ષા કરવી રહી ગઈ હતી. જે બીજા પરિસંવાદથી પ્રાપ્ત થઈ. ઉપરાંત ઘટતું લખાવીને પણ આ બધું આ પુસ્તકમાં ઉમેરી લેવું જોઈએ, એવી લાગણી-માગણીએ આ બીજી આવૃત્તિનો પ્રકલ્પ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. વળી આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ‘શ્રી વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન’ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ ત્યારે વાચકોનો સારો આવકાર પણ મળેલો. આમ આ બીજી આવૃત્તિ ઉક્ત લેખોનાં ઉમેરણ સાથે થઈ રહી છે એટલે આને સંવર્ધિત આવૃત્તિ પણ કહી શકાય.

પહેલી આવૃત્તિમાં થોડી ત્રુટિઓ રહી જવા પામી હતી તે અહીં સુધારી લેવાઈ છે. ખાસ તો પહેલી આવૃત્તિમાં પરિસંવાદના પ્રાસંગિક સંદર્ભો હતા તે અહીં દૂર કર્યાં છે. એ માટે આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે સંમત થનાર ‘ઝેન ઓપસ’નો ખાસ આભારી છું. કેમ કે એમણે આ પુસ્તકને હાથ પર લેતાં ઝીણવટપૂર્વક જોયું-વાંચ્યું અને આવા પ્રાસંગિક સંદર્ભો દૂર કરવા સૂચન કર્યું. બીજી આવૃત્તિના આ પ્રકલ્પમાં પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ સહભાગી થનાર સૌનો ફરીથી હૃદયપૂર્વક આભાર!

– કેસર મકવાણા

અનુક્રમણિકા

1. નાનાભાઈ જેબલિયાની નવલકથાઓ :
કેટલાંક નિરીક્ષણોમનસુખ સલ્લા1
2. જાનપદી જનજીવનનું રસપ્રદ કથાચિત્રબાબુ દાવલપુરા10
3. 'મેઘરવો' : ગામડાનાં ઉધાર પાસાનાં
અંધારામાં સુચરિત આંખોનો ઉજાસરઘુવીર ચૌધરી.....17
4. નોંખી માટીની નવલકથા : 'ખાંભી'કેસર મકવાણા 24
5. અનુભવના ટકોરા.....નાનાભાઈ હ. જેબલિયા31

ટૂંકી વાર્તા

6. કથન, ગદ્ય, બોલી અને
નાનાભાઈ જેબલિયાની વારતા 'રમલો'માય ડિયર જયુ36
7. કાનથી વાંચવા જેવી વાર્તાઓ:
નાનાભાઈ હ. જેબલિયાની વાર્તાકળાકિરીટ દૂધાત39
8. માનવીય ધારણાઓને
ધક્કો આપતી વાર્તાઓ.....કેસર મકવાણા 52
9. ઘટનાનો ઓળીપો કરું છુંનાનાભાઈ હ. જેબલિયા57

કટારલેખન

10. 'સર્જકતાનું રળિયામાણું તોરણ'રતિલાલ બોરીસાગર63

ઇતિહાસકથાઓ / ગૌરવકથાઓ

11. નાનાભાઈ જેબલિયાની ઇતિહાસકથાઓ.....મનોજ રાવલ 71
12. નાનાભાઈ જેબલિયાની બલિદાન કથાઓકેસર મકવાણા 76

સંત સાહિત્ય

13. 'સંતકથાઓ' : 'નાના' ભાઈનું
(હાંસિયામાં મુકાઈ ગયેલું) 'મોટું' કામદલપત પઢિયાર.....87

હાસ્ય સાહિત્ય

14. લોકસાગરના તળિયેથી હાસ્યમોતીઓ
શોધી સમાજને વહેંચનાર મોટા ગજાનો
મરજીવો એટલે નાનાભાઈજગદીશ ત્રિવેદી.....91

વ્યક્તિ અને વાઙ્મય

15. આ હકો પારેખ તો ગામનો
હોંકારો છે, હંઅ!વિનોદ ભટ્ટ109
16. કાઠિયાવાડી ધરતીની તાજી માદક સૌરભ
પ્રસારતા સર્જક : નાનાભાઈ જેબલિયારમણલાલ જોશી 112
17. મેઘાણીનો વારસો જાળવનારાઓમાં
વિશિષ્ટ એવા એક લેખક :
નાનાભાઈ જેબલિયા.....યશવન્ત મહેતા..... 114
18. નામે નાના, પણ કામે જેબદાર લેખકનો
અંતરંગ અને ઓફબીટ ઈન્ટરવ્યૂરાધેશ્યામ શર્મા..... 116
19. વંકી ધરાનું વંકું વહેણ :
નાનાભાઈ જેબલિયા.....મનોહર ત્રિવેદી.....125
20. કરમાઈ કરમાઈને ખર્ચા...રજનીકુમાર પંડ્યા134
21. નાનાભાઈ હ. જેબલિયા : કાવ્યચિત્ર.....મનોહર ત્રિવેદી.....144

નાનાભાઈ જેબલિયાની નવલકથાઓ : કેટલાંક નિરીક્ષણો

મનસુખ સલ્લા

નવલકથામાં પ્રાદેશિક વસ્તુ, વાતાવરણ અને પાત્રભાષા સાથે નોંધપાત્ર રીતે કામ પાડનાર અને સફળ થનાર સર્જકોમાં આજે નાનાભાઈ જેબલિયા, ગોરધન ભેંસાણિયા, અશોકપુરી ગોસ્વામી છે. જોસેફ મેકવાન પણ એનાથી પ્રતિષ્ઠિત છે. રઘુવીર ચૌધરીની પ્રાદેશિક અને આધુનિક બંનેમાં સફળ ગતિ છે.

નાનાભાઈ જેબલિયા સૌરાષ્ટ્ર અને તેમાંય સાવરકુંડલા વિસ્તારમાં પ્રાદેશિક કથાવસ્તુ અને વાતાવરણને આલેખતા, એના તળપદ રંગો અને જીવનને વધુમાં વધુ વફાદારીથી મૂર્ત કરતાં વિશિષ્ટ નવલકથાકાર છે. એક નાનો પ્રદેશવિશેષ કોઈ લેખકનો કેન્દ્રસ્થ વિષય હોય, ત્યારે લેખક ઊંડાણમાં કેટલા જાય છે તે મુખ્ય કસોટી હોય છે. કથામાં સમાન ગતિભાત, પાત્રોમાં નજીકના જીવનભાવો જોવા મળે તે સહજ છે. પરંતુ નાનાભાઈને ઘટનાઓ અને પાત્રોની જીવનરેખાઓ માટે કશો આયાસ કરવો પડતો નથી. તળ ધરતીનું, ગામસમાજનું તેમણે કેવળ અવલોકન જ નથી કર્યું, એ એમનો અનુભવ અને અનુભૂતિનો પ્રદેશ છે. એ સઘળું તેમના લોહીના લય જેવું સહજ છે. એમનો સ્વકીય ઈલાકો છે. તેમણે જ કહ્યું છે તેમ, “લખવા માટે એક આખી જ જિંદગી ઓછી પડે એટલું બધું ગ્રામજીવનનું ભાથું મારી સાંભરણમાં સચવાયેલું પડ્યું છે... સર્જકની પોતીકી અનુભૂતિ હોય, ધરાતલે જિવાતા જીવનનો સાચૂકલો સથવારો હોય અને શબ્દ પ્રત્યે સર્જકની ભાવભક્તિ હોય, તો ગ્રામ્ય નવલકથાઓ માટેનો બહુ મોટો ઉમળકો હાથ ફેલાવીને ગુજરાતને ટીંબે હજીય ઊભો છે.” (આયખું તો શમાણાંનો દેશ, પ્રાસ્તાવિક પૃ. ૫-૬) એટલે એમની નવલકથાઓમાં ગ્રામજીવનની સાચી સોડમ વરતાય છે. તેમને જિવાતા જીવનનો સાચો સથવારો સાંપડેલો છે.

લેખકની બારમાંથી દસ નવલકથાઓ દૈનિકોમાં ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ થઈ

છે. એમાંથી પાંચેક નવલકથાઓનું તેમણે પુનર્લેખન કર્યું છે. નવલકથા સ્વરૂપની શિસ્ત બહારના પ્રસ્તારને તેમણે ઘટાડ્યો છે, એથી સ્વરૂપદષ્ટિએ નવલકથાઓ વધુ સુબદ્ધ બની છે. લેખકની જે નવલકથાઓનો મેં અભ્યાસ કર્યો, તેમાં તરણાનો ડુંગર (૧૯૬૬), નવા અવતારે - સુક્કાભીના સંગાથ (૨૦૦૬), લોહરેખા (૧૯૭૦), નવા અવતારે ખળભળ વહેતી તરસ (૨૦૦૮), રંગ બિલોરી કાચના (૧૯૭૨), નવા અવતારે - માનવી ધરા-ધૂળના (૨૦૦૭), મેઘરવો (૧૯૭૪-૨૦૦૯), આયખું તો શમણાનો દેશ (૧૯૯૫) અને ખાંભી (૨૦૦૪) મુખ્ય છે.

કોઈ લેખકની એક નવલકથાનું વાંચન અને ત્રણેક દાયકામાં પથરાયેલી, પ્રતિનિધિરૂપ છએક નવલકથાઓના વાંચનના અનુભવમાં ફરક પડે છે. ભાવક તરીકે આપણું ચિત્ત વધુ તુલનાત્મક બનતું હોય છે. લેખકના વિશેષો અને મર્યાદાઓના મૂલ્યાંકન માટે, સમગ્રદર્શી અસર માટે વધુ તટસ્થ બની શકીએ છીએ. નાનાભાઈ જેબલિયાની નવલકથાઓના આસ્વાદમાં પણ એમ બનશે તો એ સહજ ઘટના હશે. આ નવલકથાઓને એકસાથે વાંચતાં લેખકની અમુક ભાત (પેટર્ન) જોવા મળે છે.

લગભગ તમામ નવલકથાઓની નાયિકાઓ (ઉજ્જ, કસુંબી, વિજુ, કાશી વગેરે) સત્ત્વશીલ, દુઃખને ભરી પીનારી, શિયળ અને સ્વત્વના રક્ષણ માટે જૂઝનારી, વીજળી જેવી તેજ અને પોચાણી જેવી પતિપ્રેમી છે. વધુ સાચા વ્યક્તિત્વવાળી, વધુ હૃદયસ્પર્શી અને તળ ધરતીમાંથી જન્મેલી ધીંગી અને ગજવેલ લોખંડ જેવી અણનમ છે. નાયિકાઓનાં આલેખનમાં જેબલિયા સુસંગત, ગ્રામજીવનને વફાદાર અને માનવનાં ચિત્ત-સંચલનોને પારખનારા છે, તેમ પ્રતીત થાય છે. નાયિકાઓનાં વર્ણનોમાં તેમણે અદ્ભુત સંયમથી કામ લીધું છે, તેથી શૃંગાર, પરાક્રમ, દુઃખનાં દળણાં કરવાની ત્રેવડ કે મૃત્યુના વરણમાં એમની નાયિકાઓ ગૌરવપૂર્ણ રહી શકે છે. જો કે 'મેઘરવો'ની સગુણા જે રીતે મુકુન્દને પરણવા રાજી થાય છે, તેના માર અને અપમાનને સહી લે છે, તે તેના પૂર્વઆલેખિત વ્યક્તિત્વ સાથે સુસંગત નથી. અતિરંજિતાએ પાત્રને છીછરું બનાવી દીધું છે. 'રંગ બિલોરી કાચના'ની રાધીમાં વધુ સંકુલ વ્યક્તિત્વની શક્યતાઓ હતી. પણ લેખકે ભાવનામયતાને પૂરતી ગણી, તેથી વ્યક્તિત્વ બરાબર ઊપસી શક્યું નથી.

વિપુલ માત્રામાં પાત્રોની અને ઘટનાઓની રચના એ જેબલિયાની લાક્ષણિકતા છે. તેઓ પોતે જ સ્વીકારે છે કે તેમની નવલકથાઓમાં વીસેક પાત્રો તો હોય જ છે.' (શબ્દસૂષ્ટિ, ઓક્ટોબર-૨૦૦૭) કેટલીક નવલકથામાં તેથી વધુ પણ છે. પાત્રના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ તેમને હાથવગી છે. એ પાત્રો કેવળ નિરીક્ષણનું

પરિણામ નથી. લેખકના જિવાતા જીવનનું પરિણામ છે, એટલે તેમનાં પાત્રો થોડીક રેખાઓથી પણ મૂર્ત થઈ શકે છે. સદ્ અને અસદ્ બંને પ્રકારનાં પાત્રોના સર્જનમાં લેખક અનાયાસ વિહરે છે. લેખકની ખરી કસોટી અસદ્ પાત્રના સર્જનમાં હોય છે, કારણ કે એ વધુ સંકુલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં હોય છે. જેબલિયાનાં દુષ્ટ, સ્વાર્થી, કપટી અને આંટીઘૂંટીમાં માહેર એવા પ્રતિનાયકોમાં પ્રમાણમાં સામ્ય જણાય છે. જે-તે નવલકથા પૂરતાં એ અસરકારક છે, પરંતુ તેમની વર્તનગતિ અને વિચાર-અભિગમ ઘણાં નજીકનાં છે. એવી અપેક્ષા પણ રહે છે કે દુષ્ટ પાત્રોના આલેખનમાં હંજુ વધુ ઊંડાણથી ખેડાણ કરી શક્યા હોત. લેખક તરીકે જેબલિયાની સફળતા એ છે કે આવાં દુષ્ટ પાત્રોમાં રહેલાં સદંશો તેઓ સમભાવપૂર્વક આલેખી શક્યા છે. થોડીક ઊજળી રેખાઓ તેમની કાળી જીવનરેખાને સ્વીકાર્ય બનાવે છે. ‘આયાખું તો શમણાંનો દેશ’નો મુખી, ‘મેઘરવો’નો ચમનલાલ, ‘ખાંભી’નો રામા કાળા કે ‘રંગ બિલોરી કાચના’નો ઝવેર શેઠ અંત ભાગે, ખાસ કરીને મૃત્યુ વખતે, સારમાણસાઈ બતાવીને એકાંગી થતા બચી જાય છે. લેખકની જીવનભાવનાનો પણ આમાંથી અણસાર મળે છે.

જેબલિયાની નવલકથાનાં નાયકો ભાવનાશીલ, લોંઠકા, પરાક્રમી અને સદ્ને પક્ષે હોવાથી સહન કરનારા છે. તેમનાં પ્રિયતમા કે પત્ની, ખેતર કે સંપત્તિ, આબરૂ કે અધિકાર જૂંટવાતાં તેમના જીવનમાં સંઘર્ષ શરૂ થાય છે. નાયકોના આલેખનમાં જ્યાં લેખક બોલકા બન્યા નથી કે પ્રત્યક્ષપણે વચ્ચે આવી ગયા નથી, ત્યાં પરિણામ ઉત્તમ આવ્યું છે. અન્યથા ભાવનામયતા કે આદર્શના રંગે રંગવાથી પાત્રો સ્વગતિવાળાં ઓછાં બની ગયાં છે.

નાનાભાઈ જેબલિયાને પાત્રનિર્માણમાં ઘટના કે વ્યક્તિત્વો હાથવગાં (કહો કે હૈયાવગાં) છે. તેથી તેમનાં કેટલાંક ગૌણ પાત્રો બહુ જ પ્રભાવક બન્યાં છે. નવલકથાની દૃષ્ટિએ આ પાત્રો ગૌણ છે. પરંતુ અનુભવાય છે કે કેટલાંક ગૌણ પાત્રો નિજગતિવાળાં, આગવા વ્યક્તિત્વવાળાં અને નવલકથાની ચાલનામાં પરિણામદાયી ભાગ ભજવનારાં છે. ‘ખાંભી’ નવલકથાનાં પથુ ગોર અને ‘આયાખું તો શમણાંનો દેશ’નાં વિલાસબહેન આવાં નોંધપાત્ર ગૌણ પાત્રો છે. તેઓ સદ્ને પક્ષે રહીને, મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢીને, દુષ્ટતા સામે ટક્કર લે છે. આવાં પાત્રોના સર્જનમાં જેબલિયા ખૂબ સફળ છે તેમ અવશ્ય કહી શકાશે. તેમની કામગીરી ભલે મર્યાદિત છે, પરંતુ વ્યક્તિત્વે તેઓ મહત્ત્વનાં બની શક્યાં છે, તેથી યાદગાર બની રહે છે.

જેબલિયાની પાત્રરચનાની ભાત મુખ્યત્વે આવી હોય છે : નાયક- નાયિકા, તેના બે-ત્રણ પરગજુ અને હિંમતવાળા મિત્રો, તેમના જીવનને આંટીએ ચડાવીને પોતાનું

ધાર્યું કરનાર ખલપાત્ર, ખલપાત્રની આસપાસ જીવનનાં ઉતાર જેવાં ત્રણ-ચાર વ્યક્તિત્વો, સદ્ને પક્ષે હોવાથી જ સહન કરતાં એક-બે પ્રૌઢ પાત્રો અને અવળાને સવળું કરનાર, કોઠાસૂઝવાળું, સતનો પક્ષ લેનારું, અસરકારક પ્રૌઢ પાત્ર, લેખકનાં પાત્રો વચ્ચે સંઘર્ષનાં માધ્યમો હોય છે વેવિશાળ કે લગ્ન તોડવાં કે જોડવાં, જમીન જવી કે પડાવી લેવી, ગામનું સત્તાસ્થાન મેળવવું કે જાળવવું, એ માટે પ્રવૃત્ત થતી મનુષ્યની હીનવૃત્તિઓ અને કાવાદાવા, અમલદારો અને સત્તાધીશોનાં સ્વાર્થ, દંભ અને કુટિલતાઓ, સહન કરતો સામાન્ય મનુષ્ય. આ સઘળાના તાણાવાણામાંથી એમનાં પાત્રો સર્જાયાં છે. પાત્રોને પ્રગટ કરનારાં બીજાં પાત્રોનાં વિધાનો કે અવલોકનો દ્વારા પાત્રનિર્માણ કરવાનું જેબલિયાને વધુ ફાવે છે. એમને માટેની ઘટનાઓનાં નિમિત્તો હોય છે મેળા, દીપડાનો શિકાર, લગ્ન, હોળી, ખેતીની વિવિધ મોસમ, રખાવટ અને મહેમાનગતિ, કારભારાં અને નિર્ધનતા. આ સઘળાંમાંથી લેખક ઘટના-પરંપરા સર્જે છે.

નવલકથા સર્જનનો સંકુલ સવાલ અહીં પેદા થાય છે. ઘટના ગમે તેટલી આકર્ષક અને સાચી પણ હોય, પરંતુ નવલકથામાં એ કળાગત વસ્તુ (થીમ) બનવી જોઈએ અને તેની વિશિષ્ટ ગૂંથણી (પ્લોટ) રચાવી જોઈએ. નાનાભાઈની નવલકથાઓમાં જ્યાં-જ્યાં પ્રસ્તાર થયો છે, કલાસંયમ ઘટ્યો છે, ત્યાં પાત્રો ઓઠું બની ગયાં છે, લેખક વ્યાખ્યાતા કે સમાજવિશ્લેષક બની ગયા છે. પ્રાદેશિક કે કાળસાપેક્ષ નવલકથા એ કદાચ વધુ પડકારરૂપ હોય છે. વિગતો તાણાવાણા જેવી એકરૂપ હોય તેમાં જ તેની સાર્થકતા ગણાય.

‘ખાંભી’ નવલકથા સ્વરાજ પહેલાંના કાળથી કૉંગ્રેસના ભાગલા સુધીની લગભગ ચાલીસ વર્ષની (૧૯૩૫થી ૭૫) સામાજિક પશ્ચાદ્ભૂમિ ધરાવે છે. સૌરાષ્ટ્રની એકંદર સામાજિક ગતિવિધિનું એ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, એ દષ્ટિએ આ નોંધપાત્ર નવલકથા છે. જ્યાં લેખકે સ્વરૂપશિસ્ત જાળવીને વિગતોનું આલેખન કર્યું છે, ત્યાં પાત્રો દ્વારા કાળ પ્રસ્તુત થયો છે. ખાસ કરીને ‘ખાંભી’ નવલકથામાં ભ્રષ્ટાચાર, મૂલ્યહીનતા, રાજકારણની હીન કલાનું છગ્નમગ્ન જેવાં પાત્રો દ્વારા બહુ વાસ્તવિક આલેખન થયું છે. લેખકે વાસ્તવની કઠોરતાનું વિગતભર્યું આલેખન કરવા સાથે અંતે નાયક વીરો પોતાની ઉદારતા અને ગામ પ્રત્યેની નિષ્ઠાને કારણે આદરણીય બને છે, તેવું સૂચવ્યું છે. શુભ અંતે જતાં જીતે કે સાર્થક થાય એ ‘ખાંભી’ના વીરો, ‘મેઘરવો’નો કિશોર કે ‘આયખું તો શમણાંનો દેશ’ના પોપટના જીવનમાં દર્શાવીને જીવનનાં મંગલ તત્ત્વોનો પુરસ્કાર એ જેબલિયાની સર્જક તરીકેની લાક્ષણિકતા છે.

નાનાભાઈની પ્રતિનિધિરૂપ છ નવલકથાઓનું એકીસાથે વાંચન કરતાં ‘આયખું

તો શમણાનો દેશ' નવલકથા કલાદષ્ટિએ મને વધુ સિદ્ધ થતી લાગી છે. ગ્રામજીવન, લોકમાનસ, દુષ્ટતાની તુરત દેખાતી સફળતા અને ભલાઈને વરેલાં પાત્રો તુરંત ધ્યાન ખેંચે છે. સહન કરતાં પણ ભલાઈને વળગી રહેતાં પાત્રોના આલેખનમાં નાનાભાઈ સૌરાષ્ટ્રનાં લેખકોમાં આગળ પડતા છે. આ નવલકથાને ઉચ્ચ અને વ્યાપક પરિમાણ આપનાર ઘટના છે શેત્રુંજી નદીનું વિનાશક પૂર. પૂરમાં ગામ ડૂબી જાય, વિનાશક કરુણતા ચોમેર વ્યાપી રહે, તેની વચ્ચે માનવતા કસોટીએ ચડે અને જીવંત રહે એના આલેખનને કારણે આ નવલકથા આગવી ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે.

મુખી કાશી અને પોપટને જુદાં પડાવે છે, પછીની કાશીની સ્થિતિ લેખકે આમ વર્ણવી છે : 'કાશીના દુઃખની સીમા નહોતી. પોપટને થોડીકેય તલકછાંચડી મળી હતી. પણ કાશી? ધગધગતા વૈશાખના ભડભડ બળતા બાવળોના વન સમી હતી કાશી!' (પૃ. ૩૧૦) કાશીનો બાપ પરબત પૈસાના લોભે એને માણસમાં નહીં તેવા ભીમા વેરે પરણાવે છે. ભીમાનો મોટો ભાઈ જેઠો લંપટ અને દુષ્ટતાની મૂર્તિ જેવો છે. ભીમો કાશીને માટે કહે છે : 'મારા જેવા ખોટા રૂપિયાને પણ બચારીએ હરખેથી ગજવે નાખ્યો.' (પૃ. ૨૫૬) કાશીના પેટમાં પોપટનું બાળક વિકસી રહ્યું છે, એ બાળક ભીમાનું છે, તેવું જાહેર કરીને કાશી નિસત્ત્વ ગણાતા ભીમાને ધીરે-ધીરે પલટે છે. પોપટ અને અંજુ વચ્ચે કાશી મેળ કરાવે છે. જેબલિયાએ પૂરની વિનાશકતાને અનેક દષ્ટિએ આલેખી છે. એ આલેખનની પ્રત્યક્ષતા એ લેખક તરીકેની તેમની સફળતા છે જ, ઉપરાંત કુદરતી પ્રકોપ અને પાત્રોના ચિત્તમાં ચાલતાં આંદોલનોની સહોપસ્થિતિ સર્જીને લેખકે સર્જકલેખે ગર્જું સિદ્ધ કર્યું છે.

પોપટ અને કાશી પોતાના દુશ્મન કહેવાય તેવા ભીમો અને જેઠાને પૂરમાંથી બચાવી લે છે. એ વખતે આ બંનેને સ્વાભાવિક મરવા દેવા કે માનવતા જાળવીને બચાવવા એવી દોલાયમાન સ્થિતિમાંથી કરુણાના સમ પર પહોંચે છે. પૂરનું બહારનું વર્ણન છે, તેમ આ ભીતરના પૂરનું પણ વર્ણન છે. ડહોળ અને ખેંચાણનું આ પ્રતીકાત્મક આલેખન છે. પૂરથી ધોવાયેલાં ખેતરોને લેખક આમ વર્ણવે છે : 'ખેતરોની રગટિટિયાં જેવી મોલાત દોરે બાંધેલ પૂતળીની જેમ ફરફ્યા કરતી.' (પૃ. ૧૮૬) કાશી પોતાના ઉપર બળાત્કારનો પ્રયત્ન કરનાર જેઠને ઘાયલ કરે, પરંતુ એને પૂરો કરવાનું કામ ભીમો કરે તેવું ઇચ્છે છે. ભીમો જનમટીપમાં જતાં પહેલાં ફરગતી લખીને જાય છે, કાશીને મુક્ત કરે છે, કાશી પુત્ર સાથે ગામમાં પાછી ફરે છે, ત્યારે લેખક આમ વર્ણવે છે : 'કાશી, જનમ ભોમકામાં સરનામા વગરનો કાગળ બનીને દાખલ થઈ રહી હતી.' પૂરમાં બધું નાશ પામ્યા પછી પણ હરામનો પૈસો ન લેવાની ખુમારી કાશી બતાવે છે. તેમાં તેની આંતરસમૃદ્ધિનાં દર્શન થાય

છે. મુખીને તેની પત્ની ઠપકો આપે છે કે, ‘પાકે ત્યારે કોઠીંબુ પણ ગળ્યું થાય, મુખી!... આત્મા ડંખતો નથી?’ મુખીનું પરિવર્તન થાય છે. પોતાની સ્થિતિ માટે પોપટના પિતાએ કહેલું કે, ‘શેઠ, અમને શા માટે ચૂલે ચડાવવામાં આવે છે?’ એવી વિષમતાથી પોપટને ખોટા આરોપથી દોષિત ઠરાવનાર સવલી પોતાના અપકૃત્યોને ભૂંસી નાંખવા અનુકૂળ થાય છે. કાશી ફરી પોપટની બને છે. કાશીના પાત્રનું સર્જન એ જેબલિયાની લેખક તરીકેની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. કાશીની ક્ષમા એને ચાર વેંત ઊંચી ચઢાવે છે, તો સમજણ વિકટ પ્રશ્નોમાંથી માર્ગ કઢાવે છે. ગુજરાતી નવલકથાની નોંધપાત્ર નાયિકાઓમાં કાશી અને ‘ખાંભી’ની વિજુ સ્મરણીય રહેશે.

એક સર્જક લેખે નવલકથામાં વાતાવરણ સર્જવામાં નાનાભાઈ ખાસ્સા સફળ રહ્યા છે. એ એમનો અનુભવપ્રદેશ છે. કૃષક જીવન, પશુપ્રીતિ, કુદરતનાં બદલાતાં રૂપો, વગડા અને વાડીઓ, મેળા કે શેત્રુંજીના પૂર જેવી વ્યાપક ઘટનાઓ, હોળી કે કાવાદાવા એમ ગ્રામજીવનનું વાતાવરણ સર્જતા પ્રસંગોના, સ્થાનના કે પરિસ્થિતિના આલેખનમાં નાનાભાઈની કલમ અનાયાસ વિહરી શકે છે. વાવણીનું ચિત્ર નાનાભાઈ આ રીતે આલેખે છે : ‘ફૂવડ બૈરી સુઘરીના માળા જેવી મોવાળાની લટો તેલ પદપદાવીને કાંસકી લઈને માથાને ઓળવા માંડે એમ વાવણીનાં દંતાળો ધરતીનાં પડ ઓળી રહ્યાં.’ (ખળખળ વહેતી તરસ, પૃ. ૧૭૩) કે બિચારણ માટે કરગરતા ખેડૂતનું વર્ણન આમ કર્યું છે! ‘બિચારણ માટે આંસુનાં ટીપાં પૈસાદાર પાસે ખર્યાં હતાં.’ (પૃ. ૨૭૨) ગામમાં વાત ફેલાઈ તેનું વર્ણન : ‘દિવસ ચડતો ગયો તેમ તેમ વાતને ડાળ્યો ફૂટતી ગઈ.’ (પૃ. ૨૭૪) કે ગ્રામસમાજની માન્યતાના આવા પ્રયોગો લેખકને સહજ છે : ‘વેશવાળ તૂટી જાય, તો છોકરી ખાટી છાશ બની જાય, ઊકરડે જાય.’ તો અણગમતી પત્ની રતન માટે અજો ગ્રામસમાજની તળપદ ઉપમા યોજે છે. ‘મારા પગનો બોરડીનો ગળાયો થઈને બેઠી છે.’ (સુક્કા ભીના સંગાથ પૃ. ૨૭) કે યુવાન દીકરી માટે ‘દીકરી તો લીલો સાંઠો’ (પૃ. ૩૦) એ ખૂબ સૂચક અને સાર્થક છે. એના પર બધા નજર નાખે અને રેઢું રહે, તો ચૂસી જાય એ ભાવ અહીં સ્વાભાવિક પ્રગટે છે. તો ખેડૂતની મનોવૃત્તિને આવી રીતે પ્રગટ કરે છે : ‘ખેડૂતભાઈને વળી શું? બે ગધેડા બાજરો વધારે પાક્યો કે બીજી બાયડી!’ (પૃ. ૨૮) એમની નવલકથાઓમાં આવાં દૃષ્ટાંતો વિપુલ માત્રામાં જોવા મળશે. નવલકથાનું વાતાવરણ (પાત્રોનું, સંબંધોનું, મનોવૃત્તિઓનું, મુલવણીનું અને માન્યતાઓનું) સર્જવામાં આવાં વર્ણનો બહુ જ કામચાલ રહ્યાં છે. લેખક માટે આ સઘળું શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવું સ્વાભાવિક છે. નવલકથા (કે કોઈ પણ સાહિત્યસ્વરૂપમાં) અનુભવને અભિવ્યક્તિમાં અવતારવામાં લેખકની સિદ્ધિ છે, તેમ કસોટી છે. નાનાભાઈ તેમાં મહદંશે પાર ઊતર્યા છે.

નાનાભાઈનું ગદ્યકાર તરીકે આગવું ગજું છે. નવલકથામાં પટ મોટો હોવાથી લેખકની ગદ્યશક્તિ અને ક્ષમતા વધુ કસોટીએ ચડે છે અને નીવડે તો નોંધપાત્ર બને છે. લોકકથાઓને બાદ કરતાં નવલકથાઓમાં મેઘાણીએ ‘વસુંધરાનાં વહાલાં-દવલાં’ અને ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’માં કાઠિયાવાડી બોલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. નાનાભાઈએ કાઠિયાવાડી ભાષાનાં પોત અને ક્ષમતા આત્મસાત્ કર્યાં છે. એટલે વાક્યલઢણો, વર્ણનો, શબ્દપ્રયોગો, લોકોક્તિઓ, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, સંવાદો અને નિરૂપણોમાં એ અનાયાસ ઊતરી આવ્યાં છે. એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં કાઠિયાવાડી બોલી અને તેમાંય સાવરકુંડલાપંથકની બોલીના વિનિયોગમાં જેબલિયા મેઘાણી કરતાં માતબર છે. કેવળ તેમની નવલકથાઓના ગદ્યનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તોપણ એની વિશેષ ભાવે પ્રતીતિ થઈ શકે તેમ છે. કારણ કે આ બોલીવિશેષો નાનાભાઈની સાંભળેલી ભાષા નથી, રોજબરોજની જિવાતી ભાષા છે. લેખકની સફળતા એ છે કે તળપદ બોલીનો તેમણે બખૂબી સર્જનાત્મક વિનિયોગ કરી બતાવ્યો. કેટલાંક દષ્ટાંતો પર્યાપ્ત થશે :

લાંચ આપનારની મનોવૃત્તિ આમ વર્ણવાય છે, એ છે કૃષિની વ્યાખ્યા :

‘અમને તો મોંઘી (નાયિકા) પચીસ હજારનો લાભ છે. પાંચ હજાર ફોળી નાખશું.’ સિદ્ધાંતવાદીની ટીકા માટે આવી ઉક્તિ યોજાઈ છે :

‘જેને બેય બાજુ વાંદા (પીઠ) હશે, ઈં જ વેદિયો ચાંપલાશ કરશે.’

પેટને કારણે માણસ બધાં સમાધાન કરે છે, પણ વેદિયા (સિદ્ધાંતવાદી) ચાંપલાશ કરે છે, હાથે કરીને હેરાન થાય છે તે ભાવમાં ઉક્તિ છે.

હોલવાઈ જતાં દીવામાં દીવેલ પુરાય, તો એ ફરી પ્રગટી ઊઠે. પ્રકાશ આપે. ગ્રામજીવનમાં ઓલિયાના પ્રભાવને કારણે જે પ્રકાશ થયો, તેને આમ વર્ણવાયો છે : ‘આ ઓલિયાએ આવીને આંચકણે દીવેલ પૂર્યા.’

વર્ષા વિનાનાં વાદળાંને લેખક આવા, ગ્રામજીવનને સહજ એવાં, દષ્ટાંત રૂપે મૂકે છે : ‘આધેડ ઔરતના વાળ જેવી વાદળીઓના ધજાગરા આભને માંડવે ફંગળતા હતા.’

પાત્રોના વર્ણનમાં લેખક દારૂ અને અંગારાનો પ્રચલિત પ્રયોગ આવી પ્રત્યક્ષીકૃત રીતે, નવેસર યોજે છે : આ તો કેસર અને પાતળી. અંગારો ફૂંક મારેલો અને દારૂ પણ ધાગધાગા.’ તો દુષ્ટ પાત્ર રૂખીની ખાસિયત આમ વર્ણવાઈ છે : ‘રજ નાખીને દેરડી મોરી નાખવી એ રૂખીના ડાબા હાથનો ખેલ હતો.’ દેરડી એ પથ્થર કે ઠીકરાં એક ઉપર બીજાં ગોઠવીને તૈયાર કરાય છે. એને મોરી નાખવી એટલે

ભોંયભેગી કરી નાખવી. રૂખી બીજાનાં જીવતરને એ રીતે મોરી નાખતી. દુષ્ટ પાત્રની કાર્ય-વર્ણન પ્રક્રિયા પણ અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

રાણો અને નેણશી ભગત વાતે વળગે છે, ત્યારે કસુંબીનો બાપ રાણો નિરાંતે વાત કરવાનો, રોકાવાનો આગ્રહ કરતાં કહે છે: ‘આ તો ભરોટાં જેવડી વાતું, ભગત! કોળીમાં કાંઈ પતશે?’ ભરોટું એટલે ગાડામાં ઊંચે સુધી ભરેલું ઘાસ કે લીલો ચારો. અને કોળી એટલે બે હાથમાં સમાય એટલું. ગ્રામજીવનનાં આવાં દષ્ટાંતો જેબલિયાને પાંપણના પલકારા જેવાં સહજ છે.

‘આયખું તો શમણાંનો દેશ’નો ભગો વાળંદ મુખીનાં બધાં કુકર્મોનો ભાગીદાર છે. એનાં સ્વભાવ અને કર્મોનું વર્ણન લેખક ગ્રામજીવનનાં રૂપકો અને દષ્ટાંતો દ્વારા કરે છે. બે-ચાર લીટીમાં ભગો વાચકને પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે.

‘ઘરઘરના ઉંબરા ટીચનારો ભગો, પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા એકના તેર કર્યા કરતો. ગામમાં જેની પડતી થવાની હોય, એને ટોચવાનું એ ચૂકતો નહીં અને જેની ચડતી વેળા હોય એને પૂજવામાં વિલંબ ન કરતો, જેથી વસૂકેલાં આઘાં રહે અને દૂઝણાં ફળીમાં આવે.’ (પૃ. ૨૭૫) અહીં લોકોક્તિ, ચિત્રાત્મકતા અને મનુષ્યસ્વભાવ બળકટ રીતે પ્રગટ થાય છે.

કાશીના બાપ પરબતને પૈસા આપનાર લખો કહે છે, ‘મારા રૂપિયા તો સોનાની ભીંતમાં છે.’ (પૃ. ૩૭૧) આવા પ્રયોગો ગ્રામજીવનની મૂડી છે. આ ઘસાતી કે ભુલાતી જતી મૂડી છે. લેખકે એને ક્ષમતાપૂર્વક ઝીલી છે અને સૂઝપૂર્વક યોજી છે.

નીચેના ભાષાપ્રયોગો જે-તે સ્થાને, જે-તે પાત્ર સંદર્ભે અત્યંત ઉપયુક્ત અને વ્યંજનાત્મક બની રહે છે. લોકબોલીનું આ બળ, સૌંદર્ય અને લાઘવ જેબલિયાનાં ગદ્યમાં અભરે ભર્યું છે.

- નાથાલાલની આંખો છાશપાણી થઈ ગઈ.
- નાથાલાલ સમજી ગયા : નાગ કરંડિયે આવ્યો છે.
- રાણશીની લાલચોળ આંખો નેણશી ભગતને રીંગણાની જેમ શેકી રહી.
- ઢેલ્યુની બખોલે કાગડા પલળે નેં તો શું કરે?
- ગામમાં ઘણાં વરસથી નાગડદાઈમાં જાળાં બાઝ્યાં છે, આજ ઝાપટાઈ જાશે.
- વીરાનું નામ માંડેલ વાસણ બીજે વેચાઈ ગયું.
- એનો ઓટીવાળ સાંજ પડ્યે સૂંડલો વીંછી જેરે.

– લીંબડાનું પાન અને શેરડીનું માદળિયું સાથે ચાવતા હોય તેમ ભગત બોલ્યા.

– પૈસાના પાનશેરના ભાવે ખપતો ઘૂઘલો દાઝે દાંત પીસતો હતો.

– બકુની જેઠાણી માટે – જેઠાણી નંદુબાઈ કછોટો વાળીને કંકાસના માંદણામાં ફૂદી પડ્યાં.

જેમની પાસે આવી ભાષા-સમૃદ્ધિ છે, ઉક્તિબળ છે, ગદ્યનું સૌંદર્ય છે એવા નાનાભાઈ કેટલાક દૂષિત કે ગ્રામવાતાવરણમાં સાવ ઉભડક લાગે તેવા શબ્દપ્રયોગો શા માટે કરતા હશે, તેનું આશ્ચર્ય પણ થાય છે. જેમકે ઉત્સુકાયો, અચંબાયો, પીડાઈ ગયો, વેદના સંવેદી ઊઠ્યા, રૂડી જેવી ભરવાડણના મોંમાં – ‘તમે અટાણે સાવ નિર્લેપ થઈ ગયા?’ શ્વાસ પ્રલંબાયો, કોધાઈ ગયા, ધણીનો આશ્વાસ્યો, વિડંબનાઓ ઊછળી આવી. આમાંના કેટલાક પ્રયોગો પાત્ર કે વાતાવરણ સાથે પણ અસંગત લાગે છે. એવું પણ લાગે છે કે પ્રકાશન વખતે લેખકે રંધો ફેરવવાની જરૂર હતી.

નાનાભાઈ જેબલિયાને સમગ્રપણે અવલોકતાં કહી શકાય કે સાહિત્યના કેન્દ્રરૂપ નગરમાં તેઓ નહીં હોવાથી, દૂરના ખૂણાના વિસ્તારમાં જ રહ્યા હોવાથી, પોતાને વિશે સંકોચશીલ હોવાથી, તેમના પ્રદાનની વાજબી નોંધ લેવાનું અનેક પ્રસંગે રહી ગયું છે.

પરંતુ ગ્રામ પ્રદેશની નવલકથાઓનો વિચાર થાય, ત્યારે ગ્રામવાતાવરણને સહજપણે, પ્રત્યક્ષીકૃત રૂપે, સૌંદર્યમય રીતે આલેખતા લેખક તરીકે, પાત્રોનાં બાહ્ય અને આંતરિક ઘમસાણોના આલેખન અને તેમાં અંતે સારમાણસાઈ વિજયી બને તેવાં જીવનમૂલ્યોને પ્રગટાવનાર લેખક તરીકે, શેત્રુંજી નદીનું વિનાશક પૂર અને પાત્રોના જીવનનું પૂર એકત્વ પામે તેવી ક્ષમતાથી, સૂઝથી અને કલાત્મકતાથી મૂર્ત કરી શકનાર લેખક તરીકે, એક પ્રદેશવિશેષની લોકભાષાનો નવલકથામાં સમર્થ વિનિયોગ કરનાર અને તેમાં સિદ્ધિ મેળવનાર લેખક તરીકે, ગ્રામજીવનના કેવળ અવલોકનકાર નહીં, પણ તેની નસેનસના પરખંદા તરીકે, એ જીવનના તમામ તળપદ રંગોને મૂર્ત કરાવનાર લેખક તરીકે, સ્વકીય મુદ્રા ધરાવતી, ધરતીમાંથી જન્મેલી અને નારી તરીકે, અનેક દષ્ટિથી મહિમાવાન એવી કેટલીક નાયિકાઓ સર્જનાર લેખક તરીકે નાનાભાઈ જેબલિયાને અવશ્ય યાદ કરવા પડશે. તેમના પ્રદાનને લક્ષમાં લેવું પડશે.

નવલકથા મર્યાદિત વિસ્તારમાં અમર્યાદ જીવનને પ્રગટાવવાની કળા હોય, તો જેબલિયા તેમાં અનેક બાબતમાં સફળ નવલકથાકાર છે.